

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΕΝΟΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ: Ο «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ»

«Ἡ λογοτεχνία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό» δηλώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*¹ καί, συνεπῆς στὴν πεποιθήσή του αὐτή, ὑφαίνει τὶς ἀποτιμήσεις του γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου τὰ συνταγμένα σὲ γλώσσα νεοελληνική σὲ ἕναν κἀναβο πού τὸν εἶχαν συγκροτήσει ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Πρὶν προχωρήσουμε, μιὰ διευκρίνιση εἶναι χρήσιμη. Ὁ ὅρος «λογοτεχνία» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Δημαρᾶ μετὰ τὸ εὐρύτερο δυνατὸ περιεχόμενο· πρὶν κλείσει τὴν πρώτη κιόλας παράγραφο τοῦ Προλόγου τῆς Γραμματολογίας του διευκρινίζει: «Ἱστορία τῆς παιδείας [ὅπως καὶ ἱστορία τῶν γραμμάτων] θὰ εἶταν ὅροι περίπου ἐπάλληλοι μετὰ τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ»². Κατὰ συνέπεια νομίζω ὅτι δὲν θὰ προδίδαμε τὸ πνεῦμα του ἂν στὴ φράση του «ἡ λογοτεχνία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό», προτείναμε, ὡς ἐπάλληλη διατύπωση, «ἡ παιδεία εἶναι φαινόμενο κοινωνικό». Ποιὸς λοιπὸν εἶναι αὐτὸς ὁ κἀναβος πάνω στὸν ὁποῖο ἔχει ὑφάνει ὁ Δημαρᾶς τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας;

Γιὰ νὰ δώσουμε τὸ σχῆμα του θὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς δικές του ἐπιγραμματικές —κλασικὲς πιὰ— διατυπώσεις ὅπως τὶς ἔχει ἐκθέσει στὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα πού ὑπάρχουν στὸ δεύτερο, τρίτο καὶ τέταρτο Μῆρος τῆς Γραμματολογίας του³. Θὰ περιοριστοῦμε δηλαδή στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἐπειδὴ ἐκεῖ προβάλλεται ὁ «θρησκευτικὸς οὐμανισμός», ὡς ἐρμηνευτικὸ σχῆμα γιὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἰλωση.

Ἀνάμεσα στὰ 1453 καὶ στὰ 1669 «τὸν τόνο στὰ πράγματα τῆς παιδείας τὸν δίνει τὸ φιλοπρόοδο καὶ γενναῖο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας: θρησκευτικὸς οὐμανισμός. Στὰ 1669 ὀρίζεται τὸ ἀνέβασμα μιᾶς ἡγετικῆς τάξης μέσα στὸν ἔλ-

1. Πρώτη ἐκδοση: Ἀθήνα 1948-1949. Ἡ φράση στὴ σ. 3 τοῦ πρώτου τόμου — στὴν ἔβδομη ἐκδοση (Ἀθήνα 1985), στὴ σ. 0'.

2. Στὴν πρώτη ἐκδοση, σ. 1. Τὸ ἴδιο κείμενο παρέμεινε καὶ σὲ ὅλες τὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις τῆς Γραμματολογίας. Ἀπὸ τὴν τρίτη ἐκδοση (Ἀθήνα 1964), στὴ σ. ζ'.

3. Τὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρομαι βρίσκονται στὶς σσ. 48, 98 καὶ 140 τῆς πρώτης ἐκδόσεως· στὴν ἔβδομη ἐκδοση, στὶς σσ. 44, 98 καὶ 142.

ληγισμός: οί Φαναριώτες θά πάρουν τόν λόγο». Θά τόν κρατήσουν γιά ένα αιώνα, θά εἶναι («οἱ αἰώνας τῶν Φαναριωτῶν»). Αὐτοί πιά «δίνουν τόν τόνο καί τή ροπή πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαίδευσης καί τὴν ἔρευνα τῶν ἠθικῶν ζητημάτων». «Τελικὸ ὄριο τὸ 1774, ὅταν ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνει σταθερὰ ἡ ἀστική τάξη καί νὰ ἐκφράζει τὶς δικές τῆς πνευματικὲς ἀνάγκες». Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπόμενης περιόδου εἶναι ὅτι «προέχει τὸ λαϊκὸ ἀστικὸ πνεῦμα, ἡ Ἐκκλησία περνάει στὴν συντήρηση καί φθάνει στὴν ἀντίδραση. Οἱ Φαναριώτες ἀδυνατίζουν καί τοὺς βλέπουμε κι αὐτοὺς δύσπιστους πιὰ μπροστὰ στὴ νέα διαμόρφωση τῶν πραγμάτων». «Ἐποχὴ ἀκμῆς καί δύναμης ποὺ κορυφώνεται καί σπάζει μὲ τὸν Ἀγώνα».

Ἡ Ἐκκλησία λοιπὸν πρῶτα, οἱ Φαναριώτες μετὰ, ἡ ἀστικὴ τάξη ἀργότερα· αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς δυνάμεις, κατὰ σειρά ἐμφάνισης στὴ σκηνὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὶς ὁποῖες —καὶ γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες— ὁ Δημαρᾶς πλέκει τὸν κοινωνικὸ ἰσθμὸ τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ Δημαρᾶς δὲν βρῆκε τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔτοιμο· δὲν τὸ ἀντλήσε αὐτούσιο ἀπὸ κάποια χρονολογικὴ ἢ ἄλλη πηγὴ ποὺ τὸ παραδίδει. Εἶναι κάτι ποὺ τὸ συγκρότησε ὁ ἴδιος, ὑπὸ τὴν ἐπήρεια ἀσφαλῶς «πολλαπλῶν αἰτίων». Τὸ πῶς ὅμως δημιουργήθηκε τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ σχῆμα δὲν ἔχει ἀπασχολήσει τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστῆμη. Τὸ θέμα ὠστόσο μοῦ φαίνεται ἐνδιαφέρον τόσο γιὰτὶ φωτίζει μιὰ σημαντικὴ πτυχὴ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Δημαρᾶ ὅσο καὶ ἐπειδὴ τὸ σχῆμα αὐτὸ ἔχει ἀποτελέσει τὸ κοινωνιολογικὸ ὑπόβαθρο πολλῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ 1948. Ἐπιτρέψτε μου λοιπὸν σήμερα, σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστημονικὴ συνάντηση ποὺ ὀργανώσαμε γιὰ νὰ τιμήσουμε τὸν δημιουργὸ καὶ οὐσιαστικὸ χειραγωγὸ τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, νὰ σᾶς παρουσιάσω πρῶτα κάποιες σκέψεις μου γιὰ τὸν τρόπο ποὺ νομίζω ὅτι συγκροτήθηκε τὸ ἐρμηνευτικὸ αὐτὸ σχῆμα ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, καί, μετὰ, ὅσα ἀφοροῦν εἰδικότερα τὸ σχῆμα τοῦ «θηρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ».

Ἄν ρωτούσαμε τὸν ἴδιο πῶς ὀδηγήθηκε στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος πιστεύω ὅτι θά μᾶς ἀπαντοῦσε πῶς τὸ ἱστορικὸ ὕλικό, «τὰ πράγματα» ἦταν ποὺ τὸν ὀδήγησαν σὲ αὐτό. Ἐπειδὴ ὅμως «τὰ πράγματα» ἐπιδέχονται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, καὶ ἄλλες ἀναγνώσεις, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ ἀποχρώντα λόγος. Ὁφείλουμε λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τὰ ἄλλα αἴτια ποὺ συντέλεσαν στὴ δημιουργία τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος ποὺ μελετοῦμε. Ἀπὸ τὰ ἄλλα αὐτὰ αἴτια σήμερα μποροῦμε νὰ προτείνουμε δύο. Τὸ ἕνα συνδέεται, νομίζω, μὲ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου ποὺ ὁ ἴδιος ὀνόμασε «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός»· τὸ ἄλλο σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἄσκησε στὸ ἔργο του ὁ Μανουὴλ Γεδεών. Νὰ ἐξηγήσω τί ἔνοῶ.

“Όπως είναι σέ όλους γνωστό, ό Δημαρᾶς έπεσήμανε πρώτος ότι ιδέες και άρχές του Εύρωπαϊκού Διαφωτισμού πέρασαν στο χώρο τής «καθ’ ήμᾶς Ἀνατολῆς». Τό έπεσήμανε πρὶν ή *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* γνωρίσει τήν πρώτη της έκδοση. Τό 1945 βρίσκουμε τόν όρο πού εισηγήθηκε και σέ τίτλο έργασίας του: «Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση και ό Ἑλληνικός Διαφωτισμός γύρω στα 1800»⁴. “Όταν πάντως βλέπει τό φῶς τῆς δημοσιότητας ή Γραμματολογία, ή μελέτη του φαινομένου έχει ολοκληρωθεῖ και ή έρμηνεία του έχει διατυπωθεῖ — διατύπωση ἀπό τήν όποία, ως τό τέλος τῆς ζωῆς του, ελάχιστα θα ἀποκλίνει.

“Όταν λέμε «είχε ολοκληρώσει τή μελέτη του φαινομένου» για έναν έρευνητή σάν τόν Δημαρᾶ πρέπει νά ένοήσουμε κάτι πολύ περισσότερο ἀπό όσο ή φράση αὐτή δηλώνει συνήθως. Για ένα μυαλό δηλαδή πού άγαπούσε τήν «έσωτερική συνοχή» στη σκέψη του — και ἦταν σέ θέση νά τήν πραγματοποιεῖ— σημαίνει ότι δέν είχε ἀπλῶς συγκεντρώσει, είχε έπεξεργαστεῖ κριτικά όλες τις σχετικές πηγές και είχε αναγνωρίσει τήν ιδεολογική ταυτότητα τῶν νέων ιδεῶν πού πέρασαν στην Ἀνατολή ἀλλά είχε συνειδητοποιήσει ότι οι νέες ιδέες για νά προσγραφουῖν στο κοινωνικό γίνεσθαι, ἄρα και στην ἱστορία τῆς Παιδείας, έπρεπε νά έχουν και ίδιους ἀποδέκτες και φορεῖς. Αἴτημα πού έγινε επιτακτικότερο ἀπό τή στιγμή πού συνέδεσε όργανικά τό Διαφωτισμό πού εμφανίστηκε στον χώρο τῆς Ἀνατολῆς με τόν Εύρωπαϊκό Διαφωτισμό. Τή σύνδεση αὐτή τήν είχε ἀποδεχθεῖ ό Δημαρᾶς τήν έποχή πού συνέθετε τήν *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*: ἀλλά ἄς θυμηθοῦμε πῶς διατύπωσε τήν ἄποψή του συντάσσοντας τό σχετικό λήμμα στον ἀναθεωρημένο τόμο («Ἑλλάς» τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» του Δραχνάκη: «Ο ἑλληνικός διαφωτισμός ἀποτελεῖ κλάδον του μεγάλου κορμου του εύρωπαϊκου διαφωτισμου»⁵. Ἀλλά ό Εύρωπαϊκός Διαφωτισμός ἀπαιτεῖ, στο επίπεδο τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, και ἀστική τάξη, και εὐγενεῖς, και κλῆρο. Δυνάμεις, κοινωνικές κατηγορίες τουλάχιστον, πού εύκολα ό Δημαρᾶς ἀναγνώρισε στη νεοελληνική κοινωνία τῆς Τουρκοκρατίας: εμπόρους είχαμε, Φαναριῶτες είχαμε και κλῆρο είχαμε. “Έτσι πιά ή έρμηνεία του φαινομένου ἀποκτοῦσε έσωτερική συνοχή και ό κἀνάβος για τήν εξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας είχε ἀρχίσει

4. *Δημοκρατικά Χρονικά* 1 (1945), τχ. 6, 11-12. Ἐς σημειωθεῖ ότι και ό όρος «Νεοελληνικός Διαφωτισμός» έχει, και αὐτός, χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τόν Δημαρᾶ πρὶν ἀπό τήν έκδοση τῆς Γραμματολογίας του: «Γρηγόριος Κωνσταντάς», *Παίδεια* 1 (1946-1947), 140 [= *Φροντισματα. Πρῶτο Μέρος. Ἀπό τήν Ἀναγέννηση στον Διαφωτισμό*, Ἀθήνα 1962, σ. 89].

5. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἑλληνικός Διαφωτισμός», *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. Γ', Ἀθήνα 1964, σ. 297 -- στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 1-22, τό ίδιο ἔθρο σέ νεοελληνική γλώσσα: τό χωρίο πού μᾶς ενδιαφέρει στη σ. 1.

νά σχηματίζεται. Τὸ ὀριστικό του σχῆμα θά διαμορφωθεί κάτω ἀπὸ ἐμπνεύσεις πού προσέφεραν στὸν Δημαρᾶ οἱ μελέτες τοῦ Μανουὴλ Γεδεών.

Ὁ μέγας χαρτοφύλαξ ἦταν ἄνθρωπος εὐφυῆς, προικισμένος μὲ συνδυαστική φαντασία καὶ ὀξυδέρκεια, γνώστης ἀδευτέρωτος τῶν πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας. Εἶχε μιὰ ἰδιοτυπία: ἀπέφευγε κατὰ σύστημα νὰ κατονομάζει τὶς πηγές του. Καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ χαριτωμένη δικαιολογία πού προέβαλλε: «[Ἦνα] οἱ ἐν Ἑλλάδι φοβεροὶ λογοκλόποι... κοπιᾶσσωσιν... εἰς ἐξακριβῶσιν τῆς ἀληθείας τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφομένων»⁶.

Ὅταν σὲ δύο, τρεῖς, πέντε ἐργασίες τοῦ Γεδεών ἀναζητήσεις τὶς μὴ ρητὰ καταννομαζόμενες πηγές του καὶ τὶς ἐντοπίσεις καὶ διαπιστώσεις ὅτι δὲν εἶναι ἀθεμελιώτα αὐτὰ πού γράφει —ἀπλῶς δὲν παρουσιάζει τὶς πηγές του μὲ τοὺς τρόπους πού ὅλοι σήμερα γνωρίζουμε καὶ χρῆσιμοποιοῦμε—, τότε τὸν συγγραφέα αὐτόν, τὸν ὀξυνουχέστατο καὶ στὸ βάθος θετικιστὴ, ἀρχίζεις νὰ τὸν ἐμπιστεύεσαι, δηλαδή ἐμπιστεύεσαι τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα πού σοῦ ὑποβάλλει. Ὁ Δημαρᾶς —πού εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶχε κάνει αὐτόν τὸν δειγματοληπτικὸ ἔλεγχο— τὸν ἐμπιστεύτηκε. Καταρχῆν. Καὶ ὅταν ἤρθε ἡ ὥρα νὰ ὀλοκληρώσει τὸ σχῆμα του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, θεώρησε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντλήσει ἰδέες ἀπὸ μιὰ ἀσφαλῆ πηγή: τὶς ἐργασίες τοῦ Γεδεών γιὰ τοὺς Φαναριώτες καὶ γιὰ τὴ θέση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Θυμίζω τὴν κρίση τοῦ Δημαρᾶ γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Γεδεών τὶς ἀναφερόμενες στοὺς Φαναριώτες, κρίση πού ἔχει περάσει στὶς Σημειώσεις τῆς Γραμματολογίας του ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐκδοση: «Τὰ ἔργα τοῦ Γεδεών ἀποτελοῦν ἓνα ἀδιάκοπο σχόλιο γύρω στὸ θέμα αὐτὸ [δηλαδή τὴ θέση τῶν Φαναριωτῶν στὸ Νέο Ἑλληνισμό]»⁷. Πολλῶ μᾶλλον γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας, θά συμπλήρωνα ἐγώ, ἀφοῦ τὶς πηγές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ὁ μ. χαρτοφύλαξ τὶς γνώριζε καλύτερα ἀπὸ ὅποιον-δήποτε ἄλλον.

Τί ὑποστηρίζει λοιπὸν ὁ Γεδεών γιὰ τοὺς Φαναριώτες καὶ τὴν Ἐκκλησία; Τί καὶ πῶς τὸ ἀφομοίωσε ὁ Δημαρᾶς;

Ἄν θέλαμε μὲ δυὸ φράσεις νὰ συνοψίσουμε τὴ θεωρία τοῦ Γεδεών —μὲ ὅλους τοὺς κινδύνους πού ἐγκλείει τὸ ἐγχείρημα νὰ συνοψίσει κανεὶς μιὰ ὀπτική πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ σὲ 750 περίπου μελέτες—, θά λέγαμε ὅτι ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζει ρητὰ ἢ πού ἀφήνει νὰ ὑποβόσκει στὶς μελέτες του εἶναι πῶς ἡ μόνη νόμιμη ἐξουσία γιὰ τὸν Νέο Ἑλληνισμό ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Ἀναγνωρίζει, βέβαια, ὅτι ὁ κληρὸς δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἄφογος· τοιμᾶ νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὑπῆρξαν καὶ πατριάρχες πού θά μπορούσαν νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ ἀθεΐα· ἐντοπίζει καὶ καυτηριάζει τὰ λάθη, ἰδιαίτερα στὰ πνευματικὰ ζητήματα, πού

6. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Μετρία τῶν πρὸ ἐμοῦ· 1800-1863-1913*, Ἀθήνα 1934, σ. 468.

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 2, Ἀθήνα 1949, σ. 232.

διαπράχθησαν από κύκλους του Πατριαρχείου, αλλά τη νομιμότητα την επιφυλάσσει στην Ἐκκλησία και μόνο. Γνωρίζει πολύ καλά «περί τῆς Φαναριωτικῆς κοινωνίας», ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι συγκροτήθηκε «ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος»⁸, ἀλλὰ δὲν παραχωρεῖ στὸ λαϊκὸ αὐτὸ σῶμα κανένα μερίδιο πρωτογενεῶς νομιμότητας. Ἡ ὀρθότερα: τὸ νομιμοποιεῖ κατὰ τὸ ποσοστὸ ποὺ βοήθησε τὴν Ἐκκλησία στὸ ἔργο της. Τοῦ ἀπονέμει δηλαδή μιὰ καθ' ἑξῆς νομιμότητα, ἡ πρωτογενὴς πηγὴ τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Φτάνει σὲ ἀκραῖα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ θεωρία του: ἀναζητᾷ —καὶ βρίσκει— «Φαναριώτες» πρὶν ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες, τὸν 15ο αἰῶνα. Θυμίζω τὴ μελέτη του γιὰ τὸν Κριτόβουλο τὸν Ἰμβριο ποὺ τὴν ἐπιγράφει «Ὁ πρῶτος Φαναριώτης»⁹.

Ἄς ἀναφέρουμε ὅμως τώρα καὶ μιὰ δευτέρη «ιδιοτυπία» τοῦ Μανουὴλ Γεδεών —γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε καὶ τὴν μαρτυρία τοῦ Δημαρᾶ, ποὺ τὸν γνώρισε προσωπικὰ στὴν δεκαετία τοῦ '30¹⁰. Ὁ Γεδεών ζοῦσε τὴν ἱστορία. Ἡ καλύτερα, ζοῦσε τὸ παρὸν καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἔτσι οἱ ἐργασίες του, χωρὶς ποτὲ νὰ χάνουν τὴ στενὴ ἐπαφὴ τους μὲ τὶς πηγές, ἔχουν, στὴν ἐπιλογή τῶν θεμάτων ἢ στὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ποὺ ὑπέβαλλαν στὸν ἀναγνώστη, κάποια σημάδια αὐτῆς του τῆς ἰδιοτυπίας. Σὲ κάποια ἄλλη εὐκαιρία μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε πῶς ὁ Γεδεών ὀδηγήθηκε σὲ αὐτὸ τὸ ἐκκλησιαστικοκεντρικὸ σχῆμα καὶ γιὰ τὸ πρόβλαβε μὲ τόσο πάθος. Ἐδῶ ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ἐντοπίσουμε τί καὶ πῶς ἀπὸ αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀφομοίωσε ὁ Δημαρᾶς.

Γιὰ ὅσα ἀναφέρονται στοὺς δύο πρῶτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Δημαρᾶς υἱοθέτησε τὸ σχῆμα Γεδεών καὶ τὸ πλούτισε μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση: «θρησκευτικὸς οὐμανισμός». Ἀντίθετα, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Φαναριώτες, ὁ Δημαρᾶς δὲν ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ θεωρία Γεδεών καὶ διασπᾷ τὸ τεῖχος τῆς μὴ νομιμότητας ποὺ εἶχε θέσει ὁ μ. χαρτοφύλαξ γιὰ τὶς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δυνάμεις: νομιμοποιεῖ τὸ «κοσμικὸ» ὄραμα ποὺ εἶχαν οἱ Φαναριώ-

8. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων, Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Περὶ τῆς Φαναριωτικῆς κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* 21 (1891), 55-71. Ἡ ἀποψὴ του ὅτι «τὸ σύστημα τῶν φαναριωτικῶν ἤρξατο συντάττεσθαι καὶ κοινωνίαν ἀποτελεῖν ἀριστοκρατῶν, πολιτικῶν ἅμα καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος», στὴ μελέτη του «Χρονογράφου συμπεράσματα», ἔ.ἀ., 74.

9. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Ὁ πρῶτος Φαναριώτης ἱστορικὴ μελέτη», *Βύρων* 3 (1878), 214-233. Ἀναλόγως περιεχομένου εἶναι ἡ μελέτη του γιὰ ἓναν ἄρχοντα τοῦ ΙΓ' αἰῶνα: «Ξεναχης», *Ἑβδομάς* 3 (1886), 458-462.

10. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Χειροθεσία», *Πενήντα χρόνια Νεοελληνικῆς Παιδείας. Ἡ παρουσία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὴν ἐπιστήμη τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων*, Ἀθήνα 1985, σ. 91-93. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Μ. Γεδεών γιὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸ ἔργο του *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, 1500-1912*, Ἀθήνα 1936-1938, σσ. 526-527.

τες, προετοιμάζοντας έτσι την τρίτη φάση τῆς ἱστορίας μας στήν ὁποία θά κυριαρχήσει, κατὰ τὸν Δημαρᾶ, τὸ «λαϊκὸ ἀστικὸ πνεῦμα».

Ἐς παρακολουθήσουμε τώρα πῶς ὁ «θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς» παρουσιάζεται καὶ πῶς θεμελιώνεται στή Γραμματολογία τοῦ Δημαρᾶ. Πρωτοπαρουσιάζεται, ὅπως εἶδαμε, στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ δευτέρου Μέρους γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἑλλάδα¹¹. Στὸ κείμενον ὁ ὅρος περνάει μία μόνο φορά, ὅταν ὁ λόγος γιὰ τὸν Κύριλλο Λούκαρη. «Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου στή Δύση ὁ Γαλιλαῖος διώκεται, καταδικάζεται καὶ φυλακίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Πόλης συστάνει σχολεῖα, τυπογραφεῖο, εἰνοεῖ τὴν μετάφραση τῶν Γραφῶν, χρησιμοποιοεῖ τὴν λαϊκὴ γλῶσσα γιὰ νὰ φωτίσει τὸ ποίμνιον. Εἴμαστε στήν ἀρχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἀνεβαίνει σὲ κύρος καὶ ἀξία, κρατάει στὰ χέρια του τὴν παιδεία καὶ τῆς δίνει τὴν ὁρμὴ του»¹². Ἄλλὰ ἡ ἐποχὴ τὴν ὁποία περιγράφει εἶναι τὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Δημαρᾶς ποὺ εἶχε ἀποδεχθεῖ ἀπὸ τὸν Γεδεών τὰ τοῦ εὐεργετικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, βρῖσκει στήν περίοδο αὐτὴ τις πρόσφορες μαρτυρίες γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἄποψή του.

Τίθεται ὡστόσο ἓνα τελευταῖο ἐρώτημα: γιὰτί ὁ Δημαρᾶς ἐπενέβη, λίγο ἢ περισσότερο, στὶς ἄλλες περιόδους καὶ ἄφησε ἀνέπαφη ἐκείνη τοῦ «θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ»; Μιὰ εὐλογη ἀπάντηση εἶναι ὅτι δὲν ἦταν δυνατό νὰ κάνει ἔργο ἐρευνητῆ γιὰ ὅλα τὰ κεφάλαια τῆς Γραμματολογίας του. Παράλληλα ὡστόσο θά τολμοῦσα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι συνέτρεξε καὶ ἓνα ψυχολογικῆς φύσεως συναίτιον. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ μακρὰ ἐπεξεργασία ποὺ ὀδήγησε τὸν Δημαρᾶ στή συγγραφὴ τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τῆς περιόδου τῶν ἐσωτερικῶν του διεργασιῶν ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ γυρίσῃ σιγὰ σιγὰ τὴν πλάτη στὶς παλιές του ἀπόψεις περὶ θρησκείας. Καὶ ἴσως αὐτὴ, ἡ σχεδὸν εἰδυλιακὴ εἰκόνα ποὺ δίνει στήν Γραμματολογία του γιὰ τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, νὰ ἦταν ἓνα κατάλοιπο ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, τοποθετημένον σὲ ἓνα ὑπωσδῆποτε μακρυνὸ σημεῖο μέσα στὸ χρόνο.

11. Βλ. πρὸ πάνω σ. 61 καὶ σημ. 3.

12. Πρώτη ἐκδόσις: τ. 1, σ. 61 —στὴν ἔβδομη ἐκδόσει, σ. 58. Κατὰ καιροὺς ὁ ὅρος ἐπανέρχεται σὲ μεταγενέστερα κείμενά του. Βλ. γιὰ παράδειγμα Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δέκα χρόνια ἑλληνικῆς παιδείας στήν ἱστορικὴ τους προοπτικὴ (1791-1800)», *Ἐποχές* 8, τχ. 44 (Δεκέμβριος 1966), 510: «Παρακολουθοῦμε, ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον, τὴ σκλήρυνση τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ...». «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 331: «Ἡ Ἐκκλησία, σὲ ἐποχὲς πνευματικῆς σιγορῆς καὶ ἰσορροπίας, ἢ εὐφορίας, δηλαδὴ στὸ στάδιον τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ...».

Πρόθεσή μου ήταν να μιλήσω για τις πηγές που ενέπνευσαν τόν Κ. Θ. Δημαρά να προβάλλει τόν «θρησκευτικό ούμανισμό» ως έρμηνευτικό σχήμα στη Γραμματολογία του. Δεν είναι στις προθέσεις μου να αναφερθώ στις νεότερες έρευνες που γίνονται πάνω στα θέματα αυτά· θά ήταν έντελώς άκαιρο. Σήμερα ό λόγος είναι για τó πώς σχηματίστηκε ένα από τά κεφάλαια που μάς κληροδότησε ό Κ. Θ. Δημαράς. Τώρα, τί κάναμε εμείς με τήν παρουσία που μάς άφησε, άσφαλώς κάποτε θά δώσουμε λόγο· αλλά όχι σήμερα.